

ІНСТИТУЦІЙНО - СТРУКТУРНІ ЗМІНИ СІЛЬСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація. В статті проаналізовано структурні зміни сучасного українського села. Зазначено, що сільський соціум як специфічна складова частина суспільства являє собою розвинутий соціальний організм. Саме в соціальному середовищі відбувається як біологічне, так і соціальне відтворення трудового потенціалу села, формуються соціальні відносини і зв'язки, інтереси, традиції та цінності, притаманні селянству як соціуму, проявляється особливе ставлення селян до землі і довкілля, закладаються підвалини унікальної соціальної сталості селянства.

Аннотация. В статье проанализировано структурные изменения современного украинского села. Отмечено, что сельский социум как специфическая составляющая часть общества представляет собой развитый социальный организм. Именно в социальной среде происходит как биологическое, так и социальное воспроизводство трудового потенциала села, формируются социальные отношения и связи, интересы, традиции и ценности, присущие крестьянству как социума, проявляется особое отношение крестьян к земле и окружающей среде, закладываются основы уникальной социальной устойчивости крестьянства .

Annotation. The article analyzes the social structure of the modern Ukrainian village. It is noted that rural socialism as a specific component of society is a developed social organism. It is precisely in the social environment that biological and social reproduction of the labor potential of the village takes place, social relations and ties, interests, traditions and values inherent in the peasantry as a society are formed, the peasants' special attitude towards the earth and the environment manifests itself, the foundations of the unique social stability of the peasantry are laid.

Ключові слова: село, соціальна структура, сільське середовище, соціальна сфера.

Ключевые слова: деревня, социальная структура, сельская среда,

соціальна сфера.

Key words: village, social structure, rural environment, social sphere.

Актуальність. Системна трансформація українського суспільства стимулює суспільствознавців до вдосконалення їх наукового інструментарію як теоретичного, так і прикладного спрямування. Від результатів аграрного реформування залежить доля соціальної сфери українського села. В той же час соціальна сфера є важливою передумовою успішного розвитку самого агропромислового виробництва. Саме в соціальному середовищі відбувається як біологічне, так і соціальне відтворення трудового потенціалу села, формуються соціальні відносини і зв'язки, інтереси, традиції та цінності, притаманні селянству як соціуму, проявляється особливе ставлення селян до землі і довкілля, закладаються підвалини унікальної соціальної сталості селянства.

Господарські реформи ведуть до суттєвих змін і у соціальній сфері сучасного українського села. Трансформується соціальна структура: замість «єдиного» колгоспного селянства з'явилися різні соціальні групи і верстви сільського населення - від підприємців, власників засобів виробництва, до тих, хто працює за наймом. Кожна соціальна група, маючи свої специфічні інтереси і прагнення, намагається відшукати своє місце в системі ринкових відносин. Врахування різноманіття цих інтересів необхідне для управління сільським соціумом.

Сільський соціум як специфічна складова частина суспільства уявляє собою розвинутий соціальний організм. Його можна представити як сукупність соціальних груп, соціальних інститутів і окремих сільських індивідів, між якими існує складна система взаємовідносин. Саме це забезпечує сталість і прогресивне функціонування сільського соціуму. Міжгрупові, інституційні та міжособисті відносини базуються на багатомірності та багатовекторності інтересів і цінностей їхніх носіїв, які можуть виступати як відносини співробітництва або конкуренції, суспільної солідарності або аномії, конформізму або конфлікту. Зрозуміти характер таких взаємовідносин, їх механізм, спрямованість і наслідки можливо лише через вивчення соціальної

структури суспільства.

Розробленість теми. Цінні методологічні підходи до аналізу структурних та інституційних змін в українському суспільстві, що реформується, містять праці В.Ворони, М.Шульги, Є.Головахи, С.Макеєва, М.Михайличенка, В.Пилипенка, О.Куценко, Ю.Саєнка, В.Хмелька, О.Якуби та інших соціологів [3,с.200]. Проте спеціальні дослідження сучасної соціальної структури посткомуністичного села практично відсутні. Це пов'язане перш за все з тим, що процес формування нових класів, верств і соціальних груп ще далеко не закінчений, а соціальна статистика не дає повної уяви про масштаби і конкретні рамки новоутворень.

Перш ніж розглядати трансформацію соціальної структури села, необхідно зробити деякі методологічні зауваження. По-перше, не існує єдиного критерію соціальної структури суспільства. Все залежить від мети дослідження і власних поглядів соціолога, його наукової позиції. По-друге, слід розглядати суспільство і його частини з точки зору цілісного і складного організму. Саме соціальна структура є одночасно і формою, і суттєвою характеристикою цілісності суспільного організму. По-третє, соціальна структура характеризує суспільство як з точки зору статички, так і динаміки, тобто це є соціальна організація, що знаходиться у постійному розвитку. Через те важливо не тільки визначити ті чи інші соціальні спільності та інститути, а й встановити тип і механізм їх взаємодії, тенденції розвитку. По-четверте, в основі будь-яких критеріїв соціальної структури лежить принцип соціальної нерівності людей по відношенню до економічних, соціальних, політичних і духовних ресурсів суспільства. Чим диференційованіше суспільство, тим складніше його соціальна структура. Саме тому аналіз існуючих праць, зроблений О. Куценком, дав підстави стверджувати, що на сьогодні відсутні переконливі теорії соціального структурування суспільства, що трансформується, а в науковому аналізі соціальних нерівностей домінує емпіризм. С.Макеєв з іронією зауважує, що «в соціології поняття «соціальна структура» претендує на те, аби презентувати чи не усю науку» [3,с. 220].

Останнім часом в соціальній структурі сільського населення відбулися

суттєві зміни. По-перше, в процесі приватизації та капіталізації сільського господарства з'явився новий клас власників засобів виробництва - сільська буржуазія. Проте на відміну від дореволюційних та деколективізаційних куркулів вони в значній мірі залежні від колективних та приватних форм господарювання. По-друге, процес відновлення селянських (фермерських) господарств відбувається на тлі наслідків «розселення» частки селян за останні десятиріччя. Багато з них втратили зв'язок із землею, із селянською працею, через те відродження на новій основі відбувається досить складно і суперечливо.

По-третє, на фоні загального зменшення трудового потенціалу села відбувається скорочення зайнятих безпосередньо продуктивною працею – в полі і на фермі. При цьому спостерігаються регіональні відмінності: від нестачі робітників на Сході і в Центрі до їх надлишку і безробіття - на Заході України. При цьому ринок праці на селі лише формується. По-четверте, структурні зміни в сільськогосподарському виробництві вимагають суттєвих коректив у розподілі робочої сили по галузях, зокрема в переробку продукції, сферу обслуговування, підсобні промисли, а також на сезонні роботи.

За оцінками спеціалістів, даними статистики та самоідентифікації респондентів можна з впевненістю констатувати, що більшість сільського населення відноситься до середніх верств. На селі традиційно відсутні дуже багаті і дуже бідні. Селянська громадська думка завжди засуджувала розкіш багатіїв як результат шахрайства, а злидні - як прояв поганої праці, безгосподарність. В пошані був заможний справний господар. Через те багатство і злидні на селі мають, як правило, не абсолютні, а відносні характеристики у порівнянні із середнім добробутом.

Як вже відмічали, сьогодні дуже важко чітко і певно визначити склад і чисельність соціальних страт сільського населення. Тим більше, що критеріальна основа може бути будь-яка. В Ворона зауважує, що матеріалістичний підхід при аналізі соціальної структури суспільства передбачає наявність об'єктивних (статистичних) даних: про диференціацію доходів населення; про власність на засоби виробництва; про джерела і способи

отримання доходу; про сфери діяльності; про ставлення до організації праці і виробництва та деякі інші [3 с. 365].

Основою соціальної стабільності в сучасному світі є потужний і стабільний середній клас – головна складова сучасного суспільства. В Україні, наголошується у посланні, процес формування середнього класу, який би відповідав за майновим статусом та рівнем особистих доходів критеріям розвинутих країн, перебуває поки що на початковому етапі. Проте, виходячи з особливостей перехідного періоду та трансформаційних процесів, не варто обмежувати чисельність та структуру середнього класу лише про шарком населення, яке повністю відповідає загальновизнаним його критеріям у розвинутих демократичних країнах. Пошук прототипів середнього класу серед елементів соціальної структури українського суспільства виявляє певну верству, яка має достатній освітній, культурний та економічний потенціалі претендує на виконання відповідних функцій. З урахуванням зазначених обставин належність до середнього класу в сучасній Україні визначається в цій доповіді за такими ознаками: власність (передусім на нерухомість – житло, землю, засоби виробництва), середні доходи, професійно-освітня підготовка та соціальний статус, ідентифікація себе як представника середнього класу.

В сучасній науці визначення «середнього класу» є досить абстрактним та нечітким. Практично відсутні єдині критерії та адекватні підходи. Існує декілька критеріїв визначення поняття «середній клас». Характеристики матеріального добробуту (рівень доходів, наявність рухомого і нерухомого майна); політичного статусу (ступінь впливу на прийняття власних рішень різного рівня); потенціалу соціальної мобільності, а також характеристики статусних аспектів способу життя (споживання, життєве середовище, дозвілля, коло спілкування, соціальний настрій тощо) та соціального престижу мають відношення переважно до стратифікаційних критеріїв визначення середнього класу. Серед нестратифікаційних критеріїв у свою чергу розрізняють формальні критерії (тобто такі, що дозволяють відрізнити «статистичну» групу від реальної) і змістовні (цінності, настанови, уяви, стереотипи поведінки тощо) [1, с. 36].

Важливим є й питання кордонів середнього класу. Т.Парсонс вважав, що «традиційна межа між «середнім» та «нижчим» статусним класом у західному світі проводиться в термінах розподілу професій на «білокомірцевих» та «робочих» [1, с.36]. Очевидна стратифікація сільського населення за характером праці. Можна виділити працівників, що зайняті переважно фізичною працею (механізатори, тваринники, будівельники, працівники допоміжних промислових підприємств і промислів, а також тих, що зайняті на кінно-ручних роботах, селяни-одноосібники). В той же час на селі збільшується питома вага осіб, що зайняті переважно розумовою працею (керівники підприємств та об'єднань, працівники апарату управління, спеціалісти, а також працівники соціальної сфери на селі - вчителі, медичні працівники, працівники культури). Існують маргінальні групи, представників яких важко ідентифікувати з одним з цих видів праці, перш за все керівники низової ланки. Крім того є відмінності в рівні механізації праці, шкідливості та травмонебезпечності її, контактах з навколишнім середовищем та біологічними об'єктами, сезонністю та ритмічністю процесу праці тощо.

Дуже помітна диференціація селян за рівнем кваліфікації і освіти. Дж.Гелбрейт цей критерій вважав одним з основних для розвитку особи і важливою причиною соціальної нерівності. До середини 90-х рр. практично всі керівники сільськогосподарських підприємств мали вищу або середню спеціальну освіту. Станом на 1 січня 2001 року у сільському господарстві на посадах керівників і спеціалістів працювало 295,2 тис. чол., серед яких 6,2% - особи пенсійного віку. Із загальної кількості працюючих на цих посадах 86,1% мали вищу і середню спеціальну освіту, у тому числі вищу – 34,4%. За рівнем освіти працівники сільського господарства займають останнє місце серед галузей економіки. Крім того, кадрова ситуація ускладнюється частою зміною керівників і спеціалістів, коли на їх місця приходять фахівці невисокого рівня професіоналізму [2, с. 272].

Можна, звичайно, вести мову про існування сільської інтелігенції як великої соціальної групи. Найбільшу частку в ній складають спеціалісти агросфери. В агропромисловому комплексі колишнього Радянського Союзу

кожен 5-6 робітник, а в сільському господарстві кожен 11-12-й був спеціалістом із вищою або середньою освітою. Проте три чверті спеціалістів сільського господарства склали працівники традиційних професій: агрономи, зоотехніки, ветлікарі, в той час як спеціалістів по механізації і автоматизації, організації сільськогосподарського виробництва, біотехнології, екології та інших сучасних професій не вистачало. В умовах ринку підвищується вага фахівців економічного профілю: менеджерів, фінансистів, бухгалтерів, що володіють знаннями з соціології, соціальної психології, менеджменту, цивільного і міжнародного права. Для того, щоб забезпечити прогрес галузі, співвідношення спеціалістів традиційних і нових професій повинно бути на користь сучасних. Однак, за підрахунками І.Сальнікової, в колгоспах чисельність агрономів, зоотехніків і ветеринарів, з одного боку, і інженерів і техніків, з іншого, співвідносилися як 100:70 в радгоспах 100:79 [2, с. 275].

Останнім часом в надзвичайно складній ситуації опинилась невиробнича частка сільської інтелігенції: вчителі, медичні працівники, культпрацівники та інші представники соціальної сфери. Із закриттям сільських шкіл, будинків культури, фельдшерсько-акушерських пунктів, підприємств побуту ця соціальна група втрачає матеріальні умови свого існування. А це матиме негативні наслідки для соціального розвитку села. Слід також виділити групи селян, котрі хоч і не мають закінченої спеціальної освіти, проте пройшли кваліфікаційну підготовку. У 80-х-першій половині 90-х років щорічно тільки в професійно-технічних училищах сільського господарства готувалося 70-110 тис. кваліфікованих робітників; підготовку, перепідготовку і навчання іншим професіям в колгоспах щорічно проходили 60-100 тис. селян, а підвищували свою кваліфікацію понад 1млн.чол., що позначилось на їх професійному статусі.

З поглибленням аграрної реформи став можливим плюралізм форм власності, притаманний ринковому суспільству. А це відбилось і на соціальній структурі села. На початок 1997 р. вже більше половини селян мали відношення до недержавних форм власності через те, що були реформовані понад 90% колгоспів, більше двох третин радгоспів і майже половина сервісних

підприємств АПК. Це знайшло відображення і в офіційній статистиці, яка зафіксувала існування трьох форм власності. А за кожною з цих форм власності стоять певні соціальні верстви і групи сільського населення, інтереси та поведінка яких можуть суттєво відрізнятись.

У 2002 році з 6,6 млн. селян, що отримали сертифікати на земельний пай, лише 2,5 млн. мали державні акти на право приватної власності на землю. Однак останні, маючи особисті підсобні господарства, які за розмірами іноді не поступаються фермерським, фактично є маргіналами, зв'язаними одночасно як з колективною, так і приватною формами власності. Є і третя категорія жителів села, котрі не мають у володінні ні землі, ні права на земельний пай. Це значна частка працівників соціальної сфери, сезонних і тимчасових працівників, а також вимушених переселенців. Лише у 2001 році на потреби працівників соціальної сфери села було виділено 500 тис. га землі, або залишки від перерозподілу попередніх років.

Необхідна класифікація сільського населення за рівнем зайнятості. В останні роки на селі спостерігається негативна тенденція у використанні трудового потенціалу. Участь населення у суспільному виробництві та особистому підсобному господарстві супроводжується низьким рівнем продуктивності праці. У сільськогосподарському виробництві в Україні зайнято 4,9 млн. чол., або 24,4% від загальної чисельності, що значно більше, ніж у розвинутих країнах світу, а продуктивність праці у 5-7 разів нижча. В галузях сільської соціальної інфраструктури працює 840 тис. чол. Масовим явищем стала праця на присадибних та содово-городніх ділянках, в якій беруть участь, за оцінками фахівців, понад 80% всіх сімей [5, с. 160].

Офіційна статистика протягом 90-х років фіксувала зменшення зайнятості населення та зростання рівня безробіття. У 2000 році майже півмільйона селян були зареєстровані як безробітні (458 тис. 100 чоловік, або 6,8% працеспроможного сільського населення). З цього числа три чверті (73,1%) раніше мали роботу, але були вивільнені головним чином у зв'язку із реорганізацією, ліквідацією виробництва та скороченням штатів (35,3%), за власним бажанням (27,4%), а також іншими причинами. Характерно, що

першими претендентами на звільнення при реорганізації сільськогосподарських підприємств були жінки. Не зміг своєчасно працевлаштуватися майже кожен четвертий випускник вищих навчальних закладів, що проживає у селі. Середній термін незайнятості для сільських жителів сягав 21 місяця, що менше, ніж в місті (24 місяці), але все рівно суттєво погіршив соціальний стан селян.

Більшість сільського населення зайнято у приватному секторі економіки (37,7%), третина (33,5%) – у колективному, більше чверті (28,7%) – у державному [211]2). Протягом 90-х років відбувся перерозподіл зайнятих у сільськогосподарському виробництві: 2 млн. селян із громадського сектора перейшли у особисте присадибне господарство. Типовими представниками цього процесу є Закарпатська, Луганська, Миколаївська, Херсонська, Хмельницька та Чернівецька області, в яких зменшення зайнятих у сільськогосподарському виробництві становило від 5 до 33 разів. Рівень безробіття сільського населення дещо менший, ніж в цілому в державі, а зайнятість вища практично у всіх вікових і статевих групах. Проте багато в чому це зумовлено високим рівнем прихованого безробіття. Максимальний рівень прихованого безробіття у галузі сільського господарства становить близько 1,4 млн. чол., або 57% від загальної чисельності зайнятих сільських жителів. У регіональному розрізі цей показник коливається від 36 до 70%.

Всупереч сподіванням, що фермерські господарства зможуть акумулювати значну кількість сільських жителів, які вивільнюватимуться із суспільного сектора, протягом останніх п'яти років практично не відбувається розширення зайнятих даним видом діяльності. Чисельність цієї категорії зайнятих сільських жителів коливається в межах 73-75 тис. чол.

Сільська молодь раніше за жителів міста включається в виробничу працю, а більше третини пенсіонерів за віком продовжують працювати в громадському виробництві. Пік зайнятості припадає на вікові групи 30-50 років, коли вже розв'язані більшість проблем з отриманням спеціальності, створенням сім'ї і народженням дітей. В цілому зайнятість жінок помітно поступається працевлаштуванню чоловіків, а особливо у віковій групі 20-30 років, найбільш сприятливій для народження дитини, і понад 50 років у зв'язку

із виходом жінок на пенсію.

Диференціюється сільське населення і за галузевим критерієм. Виробнича сфера агропромислового комплексу розподіляється на три великі, взаємопов'язані групи: галузі промисловості (понад 90), що виробляють сільськогосподарські машини і механізми, мінеральні добрива, засоби захисту рослин тощо; власно галузі сільського господарства (переважно рослинництво і тваринництво) і галузі, котрі займаються переробкою, зберіганням, заготівлею, транспортуванням та реалізацією сільськогосподарської продукції (біля 60 галузей). Промислові та сервісні підприємства знаходяться, як правило, в містах чи селищах міського типу, але багато з них використовували до останнього часу робочу силу з навколишніх сіл. Через те утворилися соціальні групи сільчан, котрі за статусом були ближче до міського робітничого класу, ніж до села, а їх інтереси, особливо в умовах ринку і приватизації, часто-густо помітно відрізнялися від інтересів працівників сільського господарства.

Менш чітко виражене, ніж в місті, але існує розподіл сільського населення за критерієм відношення до владних структур. Належність до влади як раніше, так і зараз, давала значні привілеї самим можновладцям різних рангів, а також їх рідним і знайомим. Через те влада завжди була бажаною. Це особливо помітно зараз, коли точиться іноді дуже жорстока боротьба за місце у кормила влади. Окрім сільських жителів, котрі вже працюють у владних структурах усіх рівнів, а також їх родин, останнім часом з'явилась соціальна група членів різних політичних партій. На відміну від членства в КПРС, належність до партій не дає безпосередніх переваг чи привілеїв. Проте, в разі політичного структурування суспільства, членство в правлячій партії відкриває шлях до влади і може помітно позначитися на соціальному статусі людини.

Сьогодні в силу відомих причин авторитет і престиж таких категорій помітно впав. І сучасна еліта формується зовсім за іншими ознаками: наявністю значного капіталу, належністю до політичних структур, а іноді й до відверто кримінальних. Через те зараз доречно говорити про сільську субеліту, або вищий шар, до якої, на нашу думку, включені керівники аграрних партій, деякі депутати - аграрники, керівники великих агрофірм і агроконцернів, в тому

числі спільних підприємств з іноземним капіталом, а також найбільш відомі та впливові представники аграрної науки. В будь-якому разі сільська субеліта, на відміну від елітарних груп інших категорій населення, представляє собою дуже тонкий шар, який відрізняється від інших верств вищим добробутом, широкою можливістю розпорядження виробничими ресурсами, певним впливом на формування владних структур.

Найбільш численним і, так би мовити, найбільш сільським за складом є середній клас. За нашими оцінками, він охоплює біля 80% сільського населення. Звичайно, за своєю структурою він неоднорідний. Для українського селянства характерна на всі часи наявність досить потужного шару заможних селян, яких можна визначити як верхній середній шар. Він коливається в межах 10-15% в залежності від регіонів. До нього можна віднести більшість керівників сільськогосподарських підприємств і агрофірм, асоціацій і товариств, успішно працюючих фермерів і орендарів, керівників і головних спеціалістів обласних та районних сільськогосподарських органів, осіб, що займаються посередницьким бізнесом, керівників та головних спеціалістів переробних та сервісних підприємств тощо. Для цієї групи характерна відносна самостійність праці; певне ставлення до власності і розпорядження ресурсами і достатньо високий рівень професійної освіти; рівень матеріального добробуту, достатній для придбання побутових предметів тривалого користування, в т.ч. і автомобіля тощо.

Середній базовий шар складається з переважної більшості фермерів, працівників приватизованих підприємств, що є власниками майнових і земельних паїв, керівників середньої ланки, переважної більшості сільської інтелігенції та спеціалістів сільськогосподарських і сервісних підприємств, працюючих пенсіонерів у торгівлі та побутовій сфері села. Ця категорія селян живе переважно за рахунок власної фізичної та інтелектуальної праці; матеріальний добробут достатній для задоволення основних фізіологічних і духовних потреб; рівень матеріальної винагороди не завжди адекватний рівню кваліфікації та освіти; самостійність праці досить невисока; політичні симпатії коливаються від індивідуальності до радикалізму різного кольору.

До нижнього середнього шару ми відносимо некваліфікованих працівників сільськогосподарських і сервісних підприємств; службовців, що не мають спеціальної освіти; непрацюючих пенсіонерів, що мають підсобні господарства. Матеріальний стан їх нестійкий, грошей вистачає лише на найнеобхідніше. Через те деякі з них шукають додаткові джерела прибутку (продаж сільськогосподарської продукції на ринку, дрібна торгівля, несистематичні послуги тощо).

Нижній шар представлений переважно непрацевдатними та непрацюючими пенсіонерами, які не мають підсобного господарства та інших джерел прибутку, багатодітними сім'ями, а також значною часткою сезонних працівників та переселенців. Ця категорія дуже залежна від соціальної допомоги з боку держави, трудового колективу та інших сільчан. Основними джерелами існування є пенсії, інші соціальні виплати, або взагалі відсутній стабільний заробіток. За чисельністю це приблизно 15-20% сільського населення.

Таким чином, при характеристиці соціальної структури сучасного українського села, що трансформується і визначається великою рухомістю, необхідно вводити значну кількість кваліфікаційних критеріїв, поєднувати як класовий, так і стратифікаційний принципи. Аналіз соціальної структури сучасного українського села через такі критерії, як дохід, місце в організації виробництва, відношення до власності, характер праці, рівень кваліфікації та освіти, зайнятість, ставлення до владних структур тощо, дозволяє, на нашу думку, зробити висновок про своєрідність соціальної структури села як структури лише перехідного періоду. На підставі результатів багаторічних соціологічних досліджень, аналізу статистичних даних та самоідентифікації сільських респондентів можна запропонувати концептуальну модель соціальної структури сільського населення, що трансформується. Соціально-економічні чинники охоплюють тип соціально-економічної системи, стан і рівень її розвитку, співвідношення питомої ваги аграрного і промислового секторів народного господарства, тип політичної системи і загальний рівень розвитку культури суспільства. При цьому в межах однієї соціально-економічної системи

характер рольових функцій молоді може істотно змінюватися. Так, за перехідних умов, а також за соціально-економічної нестабільності будь-яка система відводить молоді авангардну роль, спрямовану на здійснення соціально-економічних перетворень, політичні сили змагаються за прихильність і підтримку молоді й прагнуть повести її в потрібному їм напрямі. Утім, за умов стабільного суспільства роль молоді зводиться, головним чином, до засвоєння й відтворення соціального досвіду, нагромадженого попередніми поколіннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Куценко О.Д. Діяльнісно-структурний потенціал трансформаційного процесу: до розробки концепції класоутворення: Автореф. Д-ра соціол. наук. – Х., 2001. – 36 с.
2. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади /За ред. П.Т.Саблука. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 475 с.
3. Сільський сектор України на рубежі століть. У двох томах. Т.2. Соціальні ресурси сільських територій /Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський, В.Д.Яровий. – Ін-т економіки НАН України, 2003. – 466 с.
4. Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції. /Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М.О.Шульга (наук. ред.) та ін – – К., 2002. – 533 с.
5. Шатохін А.М. Трансформація соціальної сфери села в контексті транзитного стану українського суспільства //Проблеми розвитку соціологічної теорії: Соціальні процеси в Україні. – К., 2004.- С.158-162.